

ВИЗНАЧАЛЬНІ ФАКТОРИ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

В. ТИМОШЕНКО

*доктор юридичних наук, професор
(Національна академія Служби безпеки України)*

Сучасний стан розвитку юридичної науки пов'язаний з вирішенням завдання теоретичного розроблення процесу правового регулювання суспільних відносин, створенням ефективних механізмів юридичних засобів забезпечення і захисту прав і свобод людини та громадянина, утвердження законності і правопорядку. Досягнення цієї мети обумовлюється багатьма факторами, серед яких важливе місце займають регулятиви і цінності, на основі яких будується існуючий у державі правопорядок. Це стосується насамперед правової свідомості, уявлень людей про те, яким повинен бути правопорядок і як слід ставитись до правової системи.

До дослідження окремих проблем правосвідомості, як форми суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та інших правових явищ, зверталися сучасні вчені, переважно у підручниках і навчальних посібниках, зокрема, С.Алексєєв, В. Бегінін, Г. Клімова, М. Козюбра, В. Кудрявцев, В. Малахов, Л. Мамут, Н. Осипова, О. Скакун та ін. Різним аспектам правосвідомості присвятили свої дисертації А. Бова, В. Войтов [1]. Спеціальне дослідження професійної правосвідомості проведено В. Мухінім [2]. Аналіз праць вказаних авторів дає можливість визначити малодосліджені аспекти правосвідомості, які потребують подальшої наукового розроблення. До таких аспектів належить дослідження визначальних факторів правової свідомості, характеристика

© В. Тимошенко, 2008

тих чинників, які формують перш за все індивідуальну правосвідомість.

Правосвідомість можна розглядати як сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства в цілому до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності. У теорії права розрізняють окремі види правової свідомості, які розмежовують за суб'єктами, що є їх носіями, а саме: індивідуальна, групова і суспільна правосвідомість.

Індивідуальна правосвідомість — це уявлення, погляди, емоції однієї окремо взятої людини щодо права та його цінності, щодо інших правових явищ. Індивідуальна правосвідомість зазнає впливу групової і суспільної, однак, вона не є їх прямою проекцією. Будучи особливим і відносно самостійним явищем, індивідуальна правосвідомість складається в результаті взаємодії множини соціальних і психічних факторів. На правосвідомості індивіда позначаються особливості його виховання, освіти, особисті потреби та інтереси, світогляд, здібності, самооцінка, чинне законодавство та практика його застосування, навіть психологічні особливості, роль яких величезна. Можна стверджувати, що правосвідомість індивіда формується під впливом численних суб'єктивних і об'єктивних факторів.

Серед об'єктивних факторів провідну роль відіграють економічні відносини

суспільства, в якому живе індивід. Їх вплив позначається на матеріальних і духовних умовах життя людини, її суспільному статусі, світогляді. Суттєвим об'єктивним фактором є можливість реалізації законних інтересів. Законний інтерес — це насамперед соціальна, фактична можливість, або правова дозволеність, що має характер прагнення, яке підтримується державою. Законному інтересу, на відміну від суб'єктивного права, не протиставляється конкретний юридичний обов'язок, тут передбачається лише обов'язок загального характеру — поважати права і законні інтереси інших осіб. Законний інтерес фокусує в собі поєднання суспільних і особистих інтересів, виступає безпосередньою формою опосередкування інтересів і потреб учасників правовідносин. Здійснення законних інтересів пов'язано з такою формою реалізації права, як використання. Законний інтерес має диспозитивний характер. Наявність законного інтересу не обов'язково тягне за собою його реалізацію. Реалізація законного інтересу залежить від сукупності факторів і обставин у кожному конкретному випадку. Наявні фактори і обставини враховуються як при необхідності захисту законних інтересів, так і при кваліфікації певних прагнень суб'єкта щодо використання конкретного блага як законного інтересу [3, 96, 97, 108]. Якщо фактори і обставини не дають підстав для визнання певного блага законним інтересом, а особа все ж таки визнає таке благо саме законним інтересом, тут цілком ймовірна деформація правосвідомості.

Найважливішими суб'єктивними факторами, що впливають на індивідуальну правосвідомість, є загальний рівень інтелектуального розвитку особи, її світогляд, самооцінка, індивідуально-психологічні особливості, психічний стан.

З точки зору психології, правосвідомість можна розглядати як похідну пізнавальної, оціночної та регулятивної діяльності [4, 68]. Займаючи певну позицію у суспільстві і соціальній групі, враховуючи різні фактори і обставини свого буття, людина засвоює наявні норми, у тому числі і правові, а також виробляє свої особистісні норми. Особа нормативно завдає собі і свою особистісну позицію і можливі способи реалізації своїх інтересів. Такі особистісні норми характеризують індивідуальну правосвідомість.

Залежно від того, як людина оцінює свою власну поведінку, перебуває і її оцінка поведінки інших людей. Індивідуальна правосвідомість стає еталоном, орієнтиром для оцінки поведінки інших. Роль індивідуальної оцінки чітко проявляється у тому разі, якщо порівняти оцінку, дану різними людьми поведінці однієї і тієї ж самої людини, або таку ж оцінку різними людьми одного вчинку. Критерії оцінки завжди визначаються індивідуальною правосвідомістю. Можна сказати, що правова самооцінка проєктується у свідомості інших людей, певної групи, суспільній правосвідомості.

Групова правосвідомість — це система уявлень певної групи або колективу про право, його цінність, про інші правові явища. При цьому та чи інша соціальна група входить до складу суспільства, тому в її правосвідомості завжди присутні оцінки, імперативи, стереотипи правосвідомості всього суспільства. Водночас певна група чи колектив має і свої критерії, стандарти, настанови, зміст яких визначається місцем даної групи в суспільстві.

Суспільна правосвідомість відтворює принципи і схеми правового спілкування, які дотримуються і стверджуються в соціальному житті незалежно від будь-чиїх суб'єктивних бажань. Така правосвідомість не є арифметичною сумою всіх наявних у даному суспільстві індивідуальних і групових правосвідомостей. Суспільна правосвідомість виступає стосовно групової та індивідуальної правосвідомості як зовнішня форма їх вираження. Окремі індивіди та групи мають враховувати вимоги і заборони, що встановлені суспільною правосвідомістю. Суспільна правосвідомість у багатьох випадках передуює груповій і завжди індивідуальній. Правосвідомість кожної людини формується в процесі соціалізації під впливом поглядів, що поширюються у суспільстві в певних соціальних групах [5, 332].

Групові норми впливають на всі види поведінки членів групи. Учасник групи використовує групові норми для одержання необхідної інформації, досягнення особистих цілей, що відповідають прийнятим у групі стандартам. Водночас свідомість індивіда, який став членом групи, зазнає певних змін. Індивід залежить від соціуму, від системи. При цьому він потребує визнання системою своїх заслуг і досягнень. Прагнення до самоствердження стає одним із головних імпуль-

сів як конформізму, так і маргінальної поведінки. Адже досягти успіху в будь-якій сфері є можливим, лише прийнявши «правила гри» групи, соціальної спільноти. Індивід змушений дотримуватися соціальних стереотипів групи. Група визначає моральний образ своїх членів або комплекс моральних рис, які вони повинні проявляти у своїй поведінці. Індивід підпорядковує свої погляди поглядам групи, в результаті цього формується специфічна групова свідомість, на якій позначається практична діяльність суб'єктів соціальної групи в сфері правового регулювання, їх поведінка в процесі реалізації правових норм. Отже, соціальна структура робить індивіда залежним від неї, певною мірою обмежує його свободу. Водночас змін зазнає індивідуальна правосвідомість.

У межах груп або колективів поряд із загальними можуть проявлятися і досить специфічні тенденції і закономірності, обумовлені характером таких спільнот, в яких поряд із соціальними відіграють роль також біосоціальні і психологічні умови, які сприяють деформації правосвідомості, що проявляється у викривленні її ідеологічних, психологічних і поведінкових елементів.

У науковій літературі розрізняють наступні різновиди деформації правосвідомості: правовий інфантилізм (несформованість правових знань, оцінок, почуттів); недооцінка права (оцінка права на більш низькому рівні, ніж його дійсна цінність); правовий ідеалізм (переоцінка реальних можливостей права); правовий ригоризм (висування до права завищених, необґрунтованих претензій); правова демагогія (маніпуляція ідеєю права або правовими ідеями з метою досягнення власних корисливих інтересів); правовий нігілізм (загальне негативне, зневажливе ставлення до права, закону, правопорядку, юридичне неучтв); переродження правосвідомості (готовність до свідомого вчинення людиною навмисних, переважно тяжких злочинів, мотивами яких стають жорстокість, корисливість та ін.) [2, 12]. Найчастіше названі прояви зустрічаються на рівні індивідуальної та групової правосвідомості.

З поняттям деформації тісно пов'язане поняття девіації (відхильності). Разом з тим — це різні феномени. Девіантна поведінка передбачає хоча б часткову, локальну деформацію особистості, водночас остання

не зводиться лише до девіації, а має й інші суттєві характеристики.

Вивчення девіантності ґрунтується на двох різних точках зору. Перша розглядає девіантність як незвичайне, але при цьому стійке відхилення від статистичних норм. Іншими словами, девіантним вважається стійкий образ дій, поведінки або мислення, який не є типовим для загальної популяції. Це визначення відіграло суттєву роль у психологічному вивченні девіантності. Так, поведінку, що має відхилення, зазвичай розглядають як систему вчинків, що суперечать прийнятим у суспільстві вчинкам і проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або ухилення від морального та естетичного контролю над власною поведінкою. Девіантна поведінка у такому разі може мати різноманітну структуру і динамічні характеристики, формуватися як ізольоване явище, або явище групового порядку, поєднувати у собі кілька форм або виражатися в одній формі, бути стійкою чи нестійкою, мати різну спрямованість і соціальну значимість. Згідно з іншою поширеною позицією, девіантність визначається через одиничні критичні події. Випадки незвичайної і надто активної поведінки, що характеризується безумством і насиллям, слугують ілюстрацією цієї точки зору. Погляд на девіантність як на критичну подію лежить в основі юридичних визначень девіантності [6, 70; 6, 166].

На формування девіантної поведінки впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори. Зовнішні (у тому числі соціально-економічні), — це і безробіття, і низький рівень життя, і низький рівень правової свідомості. Внутрішні (або психологічні) причини девіантної поведінки зазвичай виділяють дві: незадоволені просоціальні потреби, що створюють внутрішній конфлікт особистості і призводять до появи деформованих і аномальних потреб; наявність асоціальних особистісних диспозицій (мотиваторів), що призводять до вибору асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб та їх позбуття [7, 237]. Отже, як психологічний феномен відхильність пов'язується з розбіжностями норм активності особистості і соціальних норм.

Індивідуальна і групова правосвідомість може призводити і до антисуспільної, злочинної поведінки. Така поведінка, як правило,

пов'язана з насильством. Прояви насильства слід розглядати як результат тих цінностей, які існують (або не існують) у суспільстві. Щоб відповісти на запитання, чому має місце насильство, необхідно дослідити соціальні умови, які породжують те, що саме у певному суспільстві і державі, у певний момент часу вважається насильством. Але причиною насильства є не низький рівень правосвідомості. Люди вдаються до насильства тому, що їхні інтереси вступають у конфлікт з інтересами інших. Насильницький же спосіб вирішення конфлікту обирається саме через низький рівень правосвідомості і відповідний культурний фактор.

Насильство зазвичай розглядають як дії фізичного або психологічного характеру, які небажані для об'єкта (жертви), суперечать його волі, вважаються ним незаконними не лише в юридичному, а й психологічному смислі. Насильством, на думку А. Налгаджяна, є і така вимога, яка формально законна, але проявляється в агресивній, образливій формі [8, 158].

У психологічному розумінні справжня агресія має місце у тому разі, коли індивід ставить собі за мету заподіяння шкоди іншій людині або іншому об'єкту. Людина повинна мати відповідний мотив, який не завжди є усвідомленим. У багатьох випадках свої агресивні дії людина усвідомлює, але не усвідомлює соціальну установку, що лежить в їх основі. Такою установкою може бути, наприклад, заздрість. Заздрісники, для яких успіх іншої людини є власною невдачею, зазвичай агресивні. Призведе заздрість до реальних агресивних дій чи ні — залежить від ряду факторів, у тому числі і від ситуації. За сприятливих умов (наприклад, безпечних для них) заздрісники намагаються дискредитувати людину, її здібності і особистість у цілому. При цьому вдаються найчастіше до агресивних дій психологічного характеру: погроз, образ і принижень, несправедливості, недооцінки особистості і її досягнень, різних форм дискримінації, лайки, приписування негативних ярликів та ін. Намагаючись виправдати свою заздрість і оголосити себе кращим за іншого, заздрісник розщеплює своє уявлення про особистість об'єкта заздрощів на інструментальну і характерологічну частину, які в реальності є тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені: його оголошують «хорошим спеціалістом», але «поганою людиною». Помилка заздрісника, за слова-

ми А. Налгаджяна, полягає у тому, що він ігнорує цілісність особистості і той факт, що досягнення людини є результатом не лише здібностей і вміння, але й не меншою мірою його характеру: вольових якостей, цілеспрямованості, працелюбства тощо [8, 190].

Заздрість може бути обумовлена різними невротичними потребами, незадоволення яких може призвести до невротичних розладів: потреби у владі, схваленні, у володінні і залежності, престижі, славі тощо. Ця психологічна проблема має важливе значення для вирішення питання осудності особи (залежно від наслідків її діяльності), а отже — і її юридичної відповідальності. Необхідно завжди визначити мотив агресії. Існує різновид агресивної поведінки, єдиною метою якого є заподіяння шкоди іншій особі. Індивід, керуючись почуттям ненависті, ворожості, люті завдає шкоди іншій особі і внаслідок цього одержує задоволення або навіть насолоду. Ворожа агресія — це насильство у прямому смислі, або насильство-самоціль. Вона є характерною для осіб із садистськими нахилами. Але є й інший різновид агресії — інструментальна, яка слугує іншій меті, є інструментом її досягнення. Такою метою може бути, наприклад, необхідність захищати власне життя або життя інших людей, бажання заволодіти майном іншої людини, одержати гроші. Агресивна мета завдяки агресивній поведінці слугує для досягнення головної мети — багатства, захоплення інших людей, кар'єри тощо. Змішаний (або комплексний) різновид агресії поєднує два або більше приблизно однаково цінних для індивіда мотиви: здійснюючи агресивні дії, людина водночас виражає свою люті і отримує насолоду і, разом з тим, досягає якусь іншу мету [8, 90–93].

Отже, насильство може бути обумовлене особливостями психіки індивіда, що має тенденцію до агресивної поведінки. Насильство може бути також результатом психологічної кризи, пов'язаної з відчуттям відсутності влади. Різні дослідники-психологи висунули гіпотезу, що ключовим спонуканням до агресивних дій є потреба людини одержати контроль над поведінкою інших [9, 365]. Дійсно, деякі люди вважають себе жертвою, якщо у них немає відчуття реального контролю над ситуацією.

На можливість вибору насильства, як норми поведінки значно впливає групова

правосвідомість, яка може розглядати таку поведінку як належну, або, навпаки, може засуджувати її. Індивід схильний підпадати під вплив тих, з ким він себе асоціює і від ко-го прагне одержати схвалення. Людина, чие спілкування обмежується якоюсь групою, що обирає антисоціальну поведінку, буде дозволяти цій групі визначати свої власні цінності.

З огляду на викладене вище, уявляється цікавою думка С. Архіпова щодо суб'єктивної природи правової свідомості. Його позиція ґрунтується на тому, що кожен суб'єкт права — це, по суті, сукупність правових ідей, уявлень про те, яким повинно бути право, його норми. Звідси і правопорядок спирається на ті правові ідеї та уявлення, які виникають у правосвідомості індивіда і ним підтримуються. Отже, нормативність сама обумовлена правовою індивідуальністю, є похідною від неї. Нормативність є втіленням індивідуальності, формою буття і реалізації індивідуально-правових уявлень. Правосвідомість індивіда сама розглядає право як засіб реалізації, середовище для втілення своїх ідей і прагнень, вона перетворюється із «тіні», фону права на фактор, що сам визначає право. С. Архіпов вважає, що суб'єкт права є не лише творцем зовнішньої стосовно себе правової сфери, а й себе самого, він створює свій внутрішній правовий світ, свою правову індивідуальність [10; 83–89, 123].

На мою думку, тут недооцінюється вплив на індивіда чинного законодавства, групової та суспільної правосвідомості. Виникає запитання: як бути у тому разі, коли думка двох окремо взятих індивідів щодо певного правового явища суперечить одна одній? Думці якого індивіда надати перевагу? Мабуть, того, чия думка збігається з нормою закону або хоча б з груповою чи суспільною оцінкою цього правового явища.

Таким чином, можна зробити висновок про наявність прямих зв'язків внутрішніх

мотиваційних тенденцій людини до дії із соціальною детермінацією її психіки, а отже — і правосвідомості. Розкриття цих механізмів відкриває нові шляхи для дослідження, а можливо — і для усунення таких явищ, як зловживання правом, невиконання правових приписів, порушення норм права. Особливо небезпечним наслідком деформації правосвідомості, який заслуговує на поглиблене дослідження, є саме зловживання правом, яке через ілюзорну схожість з правомірною поведінкою надто складно виявити. Зловживання правом завжди зовні виступає як дія особи, що здійснюється в межах належного цій особі права. До того часу, коли не буде доведена об'єктивно існуюча спрямованість дій особи на заподіяння шкоди іншим особам, вона залишається некарною, оскільки на практиці дуже важко встановити наміри особи завдяки використанню свого права заподіяти шкоду іншій особі [11, 60].

Сучасні вчені-юристи повинні зосередити свої зусилля на дослідженні і поясненні ролі визначальних факторів правової свідомості, розкритті прихованих механізмів впливу на індивідуальну, групову і суспільну правосвідомість. Таке дослідження необхідно для належного регулювання суспільних відносин, реалізації суб'єктивних прав і свобод, виконання юридичних обов'язків, оскільки дасть можливість визначити закономірності поведінки людини, зрозуміти її мотиви і тенденції, нейтралізувати вплив різноманітних негативних факторів. Соціальна стабільність у суспільстві і державі, вираженням якої є законність і правопорядок, значною мірою обумовлена правовою свідомістю населення, яке сприймає приписи закону, дотримується їх у своїй поведінці, користується правами і свободами, не заподіюючи при цьому шкоди іншим суб'єктам права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ:

1. Б о в а А. А. Зміст і структура правосвідомості населення України: Автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.03 / НАН України. Інститут соціології. — К., 2006. — 19 с.; В о й т о в В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості: Автореф. дис. ... канд. філ. наук: 09.00.03 / Запорізький нац. ун-т. — Запоріжжя, 2007. — 19 с.
2. М у х і н В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.01 / Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2007. — 20 с.
3. М а л ь к о А. В., С у б о ч е в В. В. Законные интересы как правовая категория. — СП-б., 2004. — 359 с.

4. Б у д р е й н а Н. Н. Профессионализм и правосознание в деятельности правоохранительных органов // Проблемы укрепления законности и правопорядка: история и современность: Межвузовский сборник научно-практических трудов. — Иваново: Ивановский филиал Владимирского юридического института Министерства юстиции России, 2001. — С. 68–74.
5. Л а з а р е в В. В., Л и п е н ь С. В. Теория государства и права: Учебник для вузов. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 2004. — 528 с.
6. М е н д е л е в и ч В. Д. Психология девиантного поведения. — СПб., 2005. — 445 с.; Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / Под. ред. Р.Корсини, А.Ауэрбаха. — СПб., 2003. — 1096 с.
7. И л ь и н Е. П. Мотивация и мотивы. — СПб., 2006. — 512 с.
8. Н а л г а д ж я н А. Агрессивность человека. — СПб., 2007. — 736 с.
9. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р.Фрэнкин. — 5-е изд. — СПб., 2003. — 651 с.
10. А р х и п о в С. И. Субъект права: теоретическое исследование. — СПб., 2004. — 469 с.
11. К р и ж а н і в с ь к и й А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія. — О., 2006. — 196 с.